

<http://dx.doi.org/10.16926/j.2017.13.11>

Оксана ЗЕЛІНСЬКА

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, Україна

Назви на позначення осіб, зайнятих педагогічною діяльністю, в українській мові XVI–XVIII ст.

Анотація

У лексичній системі староукраїнської мови сформувалася тематична група слів на позначення осіб, які професійно займалися навчанням і вихованням дітей. Її становлення відбувалося шляхом розвитку спеціального значення в наявних у мові словах (*учитель*, *дяк*) і за рахунок запозичення в досліджуваний період іншомовної лексики (*професор*, *магістр*, *педагог*, *дидаскал*, *бакаляр*). Розбудова цієї тематичної групи відбувалася за рахунок аналітичних номінативних одиниць, утворених на базі однослівних найменувань. Назви, виражені словосполученнями вказували на вужчу спеціалізацію педагога і ставали спеціальними кваліфікаційними назвами осіб, які викладали в навчальних закладах. У період XVI–XVIII ст. ще не спостерігаємо закріплення спеціальних назв за викладачами вищої школи, що було зумовлено однотипністю освітніх установ та існування в межах одного закладу нижчих, середніх і вищих класів. Частина лексем на позначення вчителів вийшла з ужитку. Назви *учитель*, *бакалавр*, *магістр*, *професор*, *педагог* увійшли до термінологічної системи педагогіки і продовжують уживатися до сучасного періоду. Лексика досліджуваної тематичної групи показує існування спадкоємності між старою і новою літературними мовами.

Ключові слова: українська мова XVI–XVIII ст., педагогічна термінологія, запозичена лексика, розвиток семантики.

Розвиток словникового складу мови є безпосереднім відображенням розвитку її носія. Обраний для нашого дослідження період особливий в історії українського народу та його мови. Саме

друга половина XVI ст. є початком становлення, а потім бурхливого розвитку освіти на Україні. Історик Н. Яковенко доводить, що стимулом для нового етапу розвитку освіти в Україні стало заснування на українських землях, що належали Великому князівству Литовському та Польщі, польських нових типів навчальних закладів: протестантських гімназій, єзуїтських колегій та академій (Яковенко 1997, 11–12). Під їхнім впливом в Україні була заснована нова система освіти, створена мережа навчальних закладів. Здобуття освіти через систему навчальних закладів зумовлює формування спеціальної лексики, що обслуговує педагогічну діяльність. У цій статті на матеріалі писемних пам'яток розглянемо назви на позначення педагогів в українських школах у XVI–XVIII ст.

Найпершими наставниками, вихователями дітей є батьки. Автори педагогічних праць XVI–XVIII ст. обстоюють думку про те, що батькам належить особлива роль у вихованні дітей: *О възпитаніи дѣтей ... В общую ползу родителемъ и дѣтемъ* (1609, Львів, *О восп. чадъ*, 77–81). Отже, лексеми на їх позначення *мати, отець, родители*, засвідчені досліджуваними пам'ятками, входять до мікросистеми педагогічної лексики.

Наприклад, автор книги „*Ифіка ієрополітіка*” (Київ, 1712) зауважує, що батько та мати несуть відповідальність за виховання дітей і застерігає, що багатьом батькам властива сліпа любов до своїх нащадків, діти зазвичай слізьми чи проханням схиляють їх до виконання своїх бажань, а це часто стає згубним для них: *Ничтоже тако погубляет юных якоже ласканіе и слѣпая родителе любов к чадомъ* (*Ифіка ...*, 50).

Давні українські педагоги обґрунтовують думку про те, що виховання – це вид людської діяльності, який потребує спеціальної підготовки.

На позначення особи, що професійно навчала дітей, в українській мові вживалося запозичене з грецької мови слово *дидакал* (*даскал*). Лексема *даскал* зареєстрована у „*Словнику староукраїнської мови XIV–XV ст.*” зі значенням „*дяк, учитель церковної або монастирської школи*” (ССУМ I, 281). Поширення цього іменника було зумовленим орієнтацією ранніх українських шкіл на школи грецькі (Маслов 1993, 327). О. Д. Пономарів зараховує слово *дидакал* до групи запозичень, „які наявні, крім української мови, в південнослов'янських і відсутні в мовах західнослов'янських, а також у російській та білоруській”. *Даскал* „*дяк*” через румунське *dascāl* – „учитель, наставник, дяк” зводиться

до новогрецького „учитель, наставник” ← „навчаю, викладаю”, від якого походять із значенням „учитель” болг., мак., схв. *даскал* (Пономарів 1975, 60–64).

Лексема *дидаскал* (*даскал*) задокументована творами спеціального педагогічного призначення. Наведемо фрагменти зі статуту школи та шкільного підручника: *Дидаскал* или *учитель* сея школы; мають *дидаскалы* вписовати дѣти данныя до науки; *дидаскал*, взявши порученное ему дѣтище, маєт его учити с промыслом доброи науки (1586, Львів, *Поряд. шк.*, 38); *Еднаковымъ* способомъ науку преподаючи заправовали ... абы по школахъ всть *Дидаскалове* яко *наипыльнѣй* своихъ оучневъ ... *приказиючи* и(м) того *напамѣть* оучиться, што в той *Книжцѣ е(ст)* написанѡ ѥ *выраженѡ* (1645, Київ, *Собр.*, передм. 4 зв.). Лексему *дидаскал* засвідчено у словосполученнях із прикметником *школьный*: *Стефана Зизанего, дидаскала школьного и казнодѣю* (1605–1606, Львів, *Перест.*, 45).

Лексема *дидаскал* стає синонімом назві *учитель*, що ілюструють фрагменти зі статуту братської школи: *Дидаскал* или *учитель* сея школы *мает бити благочестив, разуменъ* (1586, Львів, *Поряд. шк.*, 38). Як синоніми ці лексеми представлені в перекладних частинах латинських лексиконів: *Magister* – *учите(л)ъ*, *дидаскалъ* (ЛС, 261); *didaskalus* – *учитель*, *дидаскал* (ЛС, 164); *māgister* – *учите(л)*, *дидаска(лъ)*, *майстер* (ЛМ I, 268, 961).

Назва *даскалъ* (*дидаскалъ*, *дедаскалъ*, *дидаскель*, *дідаскалъ*, *дыдаскалъ*) зареєстрована у „Словнику української мови XVI – першої половини XVII ст.” зі значеннями: 1) „учитель”; 2) „учений”. Друге значення проілюстровано тільки контекстами із творів І. Вишенського. Тут же зареєстровано похідні слова: прикметник *даскалов* та дієслово *даскальствовати* „научати”, ужите з переносним значенням І. Вишенським: *Во единости бо церковной основана есть любы догмат, въра ту царствует, надежда ту даскальствует* (Виш. Кр. отв., 169 // СУМ XVI–XVII, 7, 181; 8, 15). Ще одна похідна лексема *протодидаскал*, вірогідно, також „учитель”, засвідчена у статуті братської школи: *На то все протодидаска(л) ни(л)ное ѡко мѣти будетъ повине(н)* (1624, Луцьк, *Прав. шк.*, 85).

Незважаючи на активне функціонування лексеми *дидаскал* у словниковій системі староукраїнської мови, вона поступово вийшла з ужитку. У XVIII ст. назву *дидаскал* фіксуємо в анонімній „Скарзі дидаскала”. Цей твір пародіює ділові документи, змальовуючи образ дяка-дидаскала: *О сем просить усерднейший богомолец і раб Божій Бреус, школы коропської Покровської*

дидаскалій (Скарга дид., 583). Однак в „Актах і документах ...”, що засвідчують діяльність Київської Академії, учителів дидаскалами не названо.

П. Білецький-Носенко, фіксуючи мовні явища поч. XIX ст., тлумачить його як „учитель, наставник, так в семинариях и старинных академиях называли учителей” (Біл.-Нос., 116). Вказівка в старинних свідчить, що на поч. XIX ст. слово дидаскал архаїзувалося і відійшло до пасивного лексичного фонду. Хоч на західноукраїнських землях воно, очевидно, функціонувало довше. У формі даскал лексема зареєстрована в „Малорусько-німецькому словарі” Є. Желехівського, С. Недільського (Желех. I, 173).

Як уже було зазначено, освіта в Україні зароджувалася при церквах та монастирях, і церковні служителі, зокрема дяки, брали на себе обов’язки навчати дітей грамоти, що зумовило набуття лексемою дяк значення „учитель”. За даними „Етимологічного словника української мови”, слово дяк запозичене з грецької через посередництво церковнослов’янської мови (ЕСУМ 2, 153). І. І. Срезневський не виокремлює цього значення в семантичній структурі слова дяк, а тлумачить його тільки як „причетник, церковний служитель” (Срезн. I, 668).

У „Словнику староукраїнської мови XIV–XV ст.” також не виокремлено значення „учитель” і пояснено словами „дяк, писар” (ССУМ I, 281).

У зв’язку з набуттям освітою системного характеру за дяками остаточно закріплюється функція вчителя початкового навчання. Цей факт позамовної дійсності спричиняє розширення семантики лексеми дяк і закріплення значення „учитель” у її семантичній структурі. У книзі „Западнорусскія православныя школы XVI – нач. XVII в.” К. Харлампович пише про те, що репутація дяків як єдиних педагогів була дуже міцною, і багато людей, особливо заможних, часто зверталися до їхніх послуг. Через те слова дяк і учитель стали синонімами. Автор цитує висловлення викладача Острозької школи, який називає себе дяком, але служителем церкви не був (Харлампович 1898, 201).

Писемні джерела XVI–XVIII ст. фіксують побутування слова дяк у значенні „учитель”. Про виконання дяком обов’язків учителя початкового навчання свідчать досліджувані джерела: *Кгда ж дѣтям моим Бог милостивый даст по семи лет, мает ее милость дяка добре учоного и цнотливого способити* (1577, Загор., Дух. зав., 171). Засвідчене це слово й у віршах, створених мандрівними дяками: *А прийшовши до школи, ледве дяка в душі живого достану*

(XVIII ст., *Вірші-орації*, 130); *Осей же я студент зі Львова, учив мене один дяк* (XVIII ст., *Вірші-орації*, 133).

Набуття нового значення лексемою *дяк* уже в досліджуваний період знаходить лексикографічне підтвердження: П. Беринда реєстрове *граммотникъ* тлумачить синонімами *дѣтоучитель, дякъ* (ЛБ, 28).

У „Словнику української мови” зареєстровано словосполучення *мандрівний (мандрований) дяк*, ним називали бідне студентство Київської духовної академії, яке мандрувало по містах і селах, заробляючи на прожиття (СУМ II, 450). Утрата словом *дяк* значення „учитель” пов’язана з екстралінгвальними чинниками: після жовтневого перевороту дяки на території Східної України не виконували функцій учителя.

Отже, писемні джерела, створені до кінця XVI ст., засвідчують, що для найменування особи, яка займалася педагогічною діяльністю, спочатку вживалися спеціальні слова *дидаскал (даскал)* і *дяк*, у яких педагогічне значення виникло внаслідок закріплення за денотатом обов’язків учителя початкового навчання.

У перших відомих на сьогодні пам’ятках педагогічного призначення – статутах Львівської і Луцької братських шкіл зі значенням „педагог” поряд із лексемою *дидаскал* задокументовано у функції спеціальної назви слово *учитель*: *Дидаскал или учитель сея школы мает бити благочестив, разумен ... да будут ученицы, яко учитель их ...* (1586, Львів, *Поряд. шк.*, 39).

Лексема *учитель* засвідчується в різножанрових текстах києворуського періоду. А. С. Львов, досліджуючи лексику „*Повісті временних літ*”, стверджує, що слово *учитель* є, без сумніву, книжним, церковнослов’янським, де ним перекладали гр. *Διδασκαλος*, і в більшості випадків воно стосувалося Ісуса Христа, а потім так називали інших проповідників християнства (Львов 1975, 340).

О. Д. Васильєв, аналізуючи динаміку розвитку семантики цієї лексеми, доводить, що в давньоруський період у слові *учитель* значення конфесійні, сакральні, тобто „проповідник, наставник, тлумач Святого Письма”, і значення „світське”, близьке до сучасного існували і сприймалися мовцями синкретично, неподільно (Васильєв 1994, 140–141, 149). Проголошуючи проповідь, священик не тільки тлумачив Святе Письмо, а й намагався сформулювати у слухача моральні переконання, утвердити життєві принципи, тобто виховати в певному дусі. Такі ж завдання ставляться і перед педагогами. Сакральний зміст

аналізованого слова чітко визначається тільки в контекстах, де вчителем названо Ісуса Христа, апостолів, відомих теологів і учителів церкви.

З кінця XVI ст. слово *учитель* функціонує як спеціальна назва особи за професійною ознакою, воно набуває значення „особа, що викладає якийсь предмет у навчальному закладі, педагог”.

Освіта в Україні з кінця XVI ст. набуває масового характеру, вивчення мов, оволодіння як релігійними, так і світськими знаннями відбувається в новостворених навчальних закладах. Викладання у школі, виховання і навчання дітей стає окремим видом людської діяльності. Виникнення нової реальності викликало необхідність її номінації. Безперечно, що саме ця лексема мала найбільше потенційних можливостей стати спеціальним найменуванням. Назва *учитель* зі значенням „той, хто проповідує релігійну ідею, передає релігійні знання” переноситься на особу, яка передає знання світські, не виключаючи й сакральних.

Виникнення нового значення у слові *учитель* відображено і в лексикографічних джерелах досліджуваного періоду. Словом *учитель* Є. Славинецький пояснює реєстрові латинські лексеми *gymnastes* или *gymnasta* (ЛС, 213). Крім зазначеного, ми виявили у цьому ж словнику ще кілька випадків тлумачення реєстрових латинських слів словом *учитель*: *didascalus* – *учитель* (164); *doctor* – *учитель* (170); *magistre* – *учитель, дидаскал*; *ludimagister* – *дѣтоучитель* (258). У словнику Є. Славинецького лексема *учитель* уживається й у словосполученні із вказівкою на предмет викладання: *phonascus* – *учитель правовѣщания* (315). Сучасні словники лат. *ludimagister* і *phonascus* перекладають відповідно „шкільний учитель” і „учитель співу і декламації” (Дворецк., 460, 485). У „Лексиконі словено-латинському” Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського реєстрове *оучитель* перекладено латинськими словами *praeseptor, doctor, magister* (ЛК, 525).

Спеціальне педагогічне значення лексеми *учитель* реалізується і в атрибутивних словосполученнях: *учитель школный, учитель школы* (1586, Львів, *Поряд. шк.*, 39); *учителемъ школным* (1619, *См. Гр.*, в). У таких контекстах смислове навантаження назви *учитель* переміщується у світський бік. О. Д. Васильєв доводить, що секуляризація освіти призводить до повної нівеляції сакрального ореолу в семантиці цього слова (Васильєв 1994, 147). У досліджуваних текстах засвідчено випадки вживання префіксального утворення *научитель*: *абы школы през него фундоватися зачатые и в них будущих братію монастыря Печерского*

... з *научительми* ихъ вычне оуфундовали ...; и в них працюющих *научителей* (ПВКРДА II, 102, 105).

Досліджуючи пам'ятки XVIII ст., а особливо документи, в яких відбито діяльність Київської академії, спостерігаємо, що слово *учитель* функціонує у словосполученнях, підрядна частина якого вказує або на навчальний предмет, або клас, у якому працює вчитель. Це явище свідчить про те, що в семантиці слова *учитель* усе більше переважає педагогічне значення і сакральний зміст втрачається. Такі аналітичні структури стають спеціальними назвами педагогів за їхнім фахом. До словосполучень із головним словом *учитель* входили назви цих класів (шкіл) чи предметів, які в них вивчалися. Реєстри учителів та їх підписи під списками учнів Києво-Могилянської академії: *учитель поетики, учитель богословиц, учитель аналогий, учитель риторики, богословиц учитель, философиц учитель і под. учитель латинского языка, учитель немецкого языка, учитель польского языка, учитель греческого языка*.

Ці моделі стали основою для творення кваліфікаційних назв учителів у сучасній українській мові. Отже, слово книжного походження *учитель*, зафіксоване писемними пам'ятками Київської Русі зі значенням „наставник, проповідник”, переходить із церковнослов'янського варіанта літературної мови до давньоруської мови на народній основі. У досліджуваній період ця лексема розширює свій семантичний діапазон і набуває нового значення „шкільний учитель, педагог”, яке надалі стає визначальним у його семантичній структурі.

У сучасній українській мові слово *учитель* побутує як назва особи за професією, і саме це значення кодифіковано першим у словниках (СУМ X, 536).

Орієнтацією освітньої системи в Україні на школи західного типу зумовлено запозичення із західноєвропейських мов, зокрема латинської, слів на позначення учителів. У кінці XVI – на поч. XVII ст. до лексичної системи староукраїнської мови входять такі найменування: *професор, магістр, бакаляр, педагог*.

Синонімом до слова *учитель* „викладач, педагог” була назва, запозичена з латинської мови – *професор*. У мові-джерелі це слово функціонувало зі значенням „учитель, викладач” (*Дворецк.*, 622) і пов'язане з дієсловом *profiteor* „відкрито заявляю, оголошую” (*ЕСУМ* 4, 612). На українському мовному ґрунті афіксальні морфеми не виділяються. Білоруський лінгвіст А. М. Булика вважає, що іменник *професор* запозичений у кінці XVI ст. через польське посередництво (Булика 1980, 159).

Слова *професор* і *учитель* входили до складу словосполучень, які вказували на більш вузьку фахову спеціалізацію особи, яка викладала в навчальному закладі: Софроній Почаскій ... Реторики *Профессоръ* (1632, Київ, *Евх.*, їчг). Велика кількість прикладів такого уживання представлена в документах, що засвідчують діяльність Київської академії. Підписуючись під списками учнів, викладачі називають себе або учителями, або професорами, вказуючи на предмет, який вони викладають. Слово *професор* входить до словосполучень із залежним компонентом-іменником, що позначає предмет викладання, або прикметником, що ним мотивується, – *професор поетицкій – професор пиитический; професор синтактицкій – учитель синтаксицкій; професор грамматицкій – учитель грамматицкій* (А. і д., I/2, 46, 61–89).

В „Історії української мови” вказано, що слово *професор* пов’язувалось із вищою школою (Історія української мови 1983, 303). Однак досліджувані пам’ятки свідчать, що у XVI–XVIII ст. воно було синонімом слову *учитель* і як спеціальна назва викладача тільки вищої школи не функціонувало. Наведений вище матеріал показує, що ця лексема сполучалась зі словами на позначення предметів, які викладалися як у вищих (філософія, богослов’я), так і в середніх класах (граматика, риторика, поетика). Показовим є фрагмент із листа інспектора, приставленого для нагляду за учнем, до його батьків: *Грошей хоч то и больше двадцати рублей вытратил вашмилость ... на поклонъ до префекта и профессора дѣтей ваших; Максим Богданович, инспектор дѣтей вашмоистиных* (А. і д., I/1, 174–175). Уживання слова у сполучі *професор дѣтей* свідчить, що воно реалізує значення „учитель”. Однак в „Актах и документах ...” викладачі найнижчих класів – інфіми та аналогії не називають себе професорами, а підписуються: *учитель школы инфимы, учитель аналогії* (А. і д., I/2, 38–59).

Лексема *професор* як синонімічна назві *учитель* представлена і в лексикографічних працях досліджуваного і наступного періодів. Наприклад, у словнику XVIII ст. зареєстровано лат. прикметник *proffessori(us)* „учительський” (ЛС, 332). У перекладній частині „Лексикону” І. Максимовича слово *учитель* відповідає реєстровому лат. *profesor* (ЛМ, 1027).

Українські словники XIX – поч. XX ст. не дають вказівки на те, що слово *професор* пов’язане лише з вищою школою. У словнику Є. Желехівського вона тлумачиться німецьким *schullhrer* „шкільний учитель” (Желех. II, 781). У словнику за редакцією Б. Грінченка цю

лексему зареєстровано без конкретизації значення: *Професор. Профессоръ* (Грінч. III, 487).

Отже, в досліджуваний період в українській мові зі значенням „учитель” функціонувало запозичене з латинської мови слово *професор*, яке з цим же семантичним навантаженням побутувало і в мові-джерелі. Як показує наведений матеріал, ця лексема, як і слово *учитель*, вступала в синтаксичні зв'язки зі словами на позначення предмета викладання, утворюючи аналітичну структуру, що слугувала для номінації викладача навчального закладу.

Слово *професор* увійшло до лексичної системи нової української літературної мови. Про активність його використання свідчать і деривати, утворені за допомогою власномовних словотвірних засобів. Наприклад, у словнику за редакцією Б. Грінченка зареєстровано похідні лексеми *професорство, професорський, професорка, професорувати, професорівна* (Грінч. III, 487). Уживання лексем *професор* та *професорівна* проілюстровано контекстами з повістей І. Нечуя-Левицького. Отже, художні твори також сприяли закріпленню слова в лексичній системі української мови. Назви *професор* та *професорка* вживає в поетичних творах І. Франко (ЛПФ, 200).

У процесі історичного розвитку в семантиці слова *професор* відбулися зміни. У сучасній українській літературній мові воно вживається для номінації найвищого вченого звання та особи, яка його носить. Таким чином, синонімічні зв'язки слів *учитель* і *професор* перериваються. Функціонування цієї лексики в літературній мові закріпилося тільки за сферою вищої школи. Однак у розмовному мовленні, за даними М. Онишкевича, ця лексема зберігає значення „учитель” (Онышкевич 1969, 247). Значення „учитель” із вказівкою „західне” фіксується й академічним словником української мови, в розмовному мовленні може вживатися зі значенням „великий знавець своєї справи” (СУМ VIII, 322).

Синонімічний ряд на позначення учителів у досліджуваний період поповнився ще однією лексемою, запозиченою з латинської мови, – *магістр*. У латині слово функціонувало у значеннях: 1) „начальник”; 2) „учитель”; 3) „керівник” (*Дворецк.*, 466). Ця назва, вірогідно, вживалася рідше за інші найменування, бо вона не представлена так широко в пам'ятках кінця XVI–XVII ст., як, скажімо, назви *учитель* та *професор*.

У лексикографічних працях XVII ст. зареєстровано лат. *magister*, якому в перекладній частині відповідають синоніми *учитель*, *дидаскаль* (ЛС, 261). Тут же реєструються і похідні *magisterium*, *учительство*; *magistro*, *наставляю*, *учу*. Матеріали, представлені в документах Київської академії, засвідчують, що назва *магістр*, як і *учитель* та *професор*, служила для утворення дво- чи багатокомпонентних назв викладачів із зазначенням предмета, який викладається: *магістр піитики Иван Самойлович*; *въ нижній классъ магістра арифметики Ивана Фальковского*; *магістеръ пиитики и нѣмецкого языка*; *магістеръ еврейскаго и греческаго языков* (А. і д., IV, 92; V, 77).

У староукраїнській та старобілоруській мові функціонували фонетичні дублети лексеми *магістр* – слово *містр* (рідше *майстер*): *пишите ми о дѣдаскаль альбо мистръ школномъ*, *якобысе о него постарался* (Лист Алекс. патр., 200–201). У дослідженні білоруських лінгвістів відзначено, що слово *містр* „учитель, наставник” функціонує в перекладних творах кінця XV ст., наприклад у повісті „Покути Христа”: *дал за пана слугу, за мистра учня*. Тут же вказано, що воно в першій половині XVI ст. з’являється в діловій писемності зі значенням „шкільний учитель”: *мистра школьного ... посылал до дому тыхъ Козельских* (Гістарычная лексікалогія 1970, 222). Ю. Ф. Карський, аналізуючи мову Луцидару 1636 р., дає вказівку, що варіант *містр* підтримувався німецьким *meister* (Карський 1962, 524.). Такого ж погляду на шляхи проникнення фонетичного варіанта *мистр* у староукраїнську мову дотримується І. Огієнко (Огієнко 1930, 479). М. Л. Худаш виявив це слово в актових документах XVII ст. і стверджує, що воно увійшло до староукраїнської мови через польсько-німецьке посередництво з латинської мови: *мистр* ← пол. *mistrz* ← нім. *meister* ← лат. *magister* (Худаш 1960, 126). Назва *містр* „шкільний учитель” побутує у спеціальному тексті статуті Львівської братської школи: *Отколя и мистрови великая потха, гди видитъ учня не подлѣйшого* (1586, Львів, Поряд. шк., 41).

Слово *майстер* „шкільний учитель” засвідчено в пам’ятках ділової мови. В одній із них викладено умови, на яких І. Борецький та О. Голуб передають спадок гетьмана Сагайдачного Луцькій братській школі: *на вихованье бакаляровъ учоных лекговол ... на вихованье ученого майстра в Греческом языку бѣглого* (АЮЗР, III/I, 269). Інші є скаргами монахів Луцького братського монастиря на ректора, префекта та учителів єзуїтського колегіуму: *по малымъ часе иных усих студеньтовъ зо всех своих школъ и поменеными*

отцами **майстрами** ... (АЮЗР, I/VI, 587); светчили и оповидалисе на ... ректора, префекта, **майстров** и всех езуитов колеюмъ тутешънего Луцкого (АЮЗР, I/VI, 591). Варіант **майстер** фіксується в перекладній частині „Лексикону латинського” І. Максимовича, де реєстровому *magister* відповідають *ичите(л)*, *дидаска(лѣ)*, **майстер** (ЛМ I, 71). Отже, наведений матеріал засвідчує, що назви *учитель*, *дидаскал*, *магістр*, *містр*, **майстер** утворювали синонімічний ряд.

Як назва учителя вживалося в українській мові запозичене з латинської мови (Фасмер I, 109) слово **бакаляр**, що виразно засвідчують такі контексти: *Тестаментом остатънеі воли свои на школу Володимирскую ... на **бакалара** при той школе ... сто злотых бакаларови тое школы* (1631, АЮЗР, I/VI, 636); ***бакаляр**ови для науки диток ... казнадеи церковному и **бакаляр**ови школьному* (1638, АЮЗР, I/VI, 747). Є. Тимченко реєструє цю лексему зі значенням „учитель початковий” (Тимч., 51). У наведеному нижче контексті лексему **бакаляр** ужито стосовно особи, яка продовжувала навчання дітей після дяка, отже, виконувала функції вчителя середньої ланки: *Кгды ж дѣтем моим Бог милостивый даст по семи лѣтъ, мает ее милость, пани дядина моя, дяка добре учоного и цнотливого способити ... в письме святом датъ учити ... и до науки приводити ... А коли им Бог милосердный даст ... науку досконалую ... тогда мает ее милость **бакалара** статечного, который бы их науки латинского письма добре учити мог* (1577, Загор., Дух. зав., 171).

У „Словнику української мови XVI – першої половини XVII ст.” слово **бакаляр** зареєстровано зі значенням „учитель, бакаляр, бакалавр” та наведено його фонетичні варіанти: *бакаларѣ, бакалаврѣ, бакалярѣ* (СУМ XVI–XVII 2, 212).

А. М. Булика припускає польське посередництво у процесі запозичення цієї лексеми (Булыка 1972, 157). У досліджуваний період лексема **бакаляр**, очевидно, могла вживатися і як назва учня. Ми не виявили таких випадків, відсутня дефініція „учень” і в „Словнику української мови XVI – першої половини XVII ст.”, проте її подає „Етимологічний словник білоруської мови” (ЕСБМ I, 283). Це значення виокремлено в українських лексикографічних працях XIX – поч. XX ст. Наприклад, П. Білецький-Носенко реєструє це слово тільки зі значенням „бурсак, школяр” (Біл.-Нос., 49), у словнику за редакцією Б. Грінченка два значення: 1) „учень, школяр”; 2) „учитель дітей”. Тут же реєструються і похідні: іменник *бакалярство* 1) „посада учителя”; 2) збірн. „учителі, школярі”; прикметник *бакалярський* (Грінч., I, 22). Т. Шевченко вживає це слово зі значенням „учень, школяр” (СМШ I, 15). У „Словнику

української мови” подано вказівку про те, що слово *бакаляр* номінувало учня середньої школи у XVII, XVIII і до середини XIX ст. Ілюстративний матеріал взято із творів І. Котляревського та Т. Шевченка. Так само могли називати і дячка, який навчав дітей (СУМ Х, 91).

Крім аналізованих вище лексем, пам’ятки писемності засвідчують й інші назви вчителів, проте вони рідковживані і представлені поодинокими контекстами, наприклад *дѣтоучитель*. Про існування цієї лексеми свідчать лексикографічні праці досліджуваного періоду. Наприклад, П. Беринда тлумачить ним реєстрове *граммотник* (ЛБ, 28). У „Лексиконі славено-латинському” до реєстру внесені синоніми *Грамматикій*, *дѣтоучите(л)*, які перекладено лат. *Grammatic(us)*, *Literator* (ЛК, 441). У сучасному словнику одне зі значень лат. *litterator* – „учитель мови” (Дворецк., 455).

У „Словнику української мови XVI – першої половини XVII ст.” реєстрове *грамотник* „учитель, (історично) дяк” проілюстровано тільки прикладом із „Лексикону” П. Беринди (СУМ XVI–XVII 7, 72). Тут же фіксується назва *грамотикий* „учитель грамматики”: *Може бо истенное слово просветити ... безъ граматикия и риторикия* (1580, Супральський монастир, Пис. пр. лют. 174 // СУМ XVI–XVII 7, 73). Оскільки в наведеному контексті слово *грамотикий* ужито на позначення вчителя грамматики, то, очевидно, лексему *риторикий* використовували на позначення вчителя риторики.

Вірогідно, прямим запозиченням із латинської мови є слово *гимнастес*: *Гимнастес ... риторики професор Софроній Почаський* (1632, Київ, Евх., тит. арк.). Латинське *gymnastes*, *gymnasta* „учитель” зареєстровано в „Лексиконі” Є. Славинецького (ЛС, 213). Лат. *gymnasta* внесено до реєстру „Лексикону” І. Максимовича і перекладено словосполученням *учитель школьний* (ЛМ I, 610).

У пам’ятках писемності фіксуємо поодинокі випадки, коли викладачів називали словом *колегіат*, утвореним від іменника *колегіум*. У заповіті П. Могили, укладеному польською мовою, стосовно вчителів католицького колегіуму вжито словосполучення *Оусow Kollegiatow* (ПВКРДА, II, 160). Іменник *колегіат* засвідчений також в ілюстративному матеріалі, представленому в „Історичному словнику білоруської мови”: *За прозбою колегіатовъ колегуіма Виленского ... от выправованья на службу земскую воінную вольными их чинил* (ІСБМ IV, 35).

Узагальненою назвою осіб, що займалися навчанням та вихованням дітей, стало слово *педагог*. За даними етимологічних

словників, першоджерело цього слова – грецька мова. Грецьке *paidagogos* „наставник” утворено від двох слів *paídos* – „дитина” і *ago* – „вести”, тобто „проводир дітей” (ЕСУМ 4, 326). Так у Стародавній Греції називали раба, який брав за руку дитину свого господаря і супроводжував її до школи. Потім слово стало вживатися з узагальненим значенням „той, хто веде дитину протягом життя, виховує, навчає, дає освіту”.

Пам’ятки писемності української мови кінця XVI ст. фіксують уживання цієї лексеми зі значенням „учитель”: *А ще же души отрочате приставити подобает педагога, то простъ и якоже прилучися пришедшего избираем. Ибо отроча дондеже убо от педагога коего водимо есть страшлива, аще и цѣломудр будет. Но педагогову страху цѣломудріе юнаго вмѣняют вси* (1609, Львів, *О восп. чад*, 91, 99).

А.М. Булика вважає, що це слово запозичене через польську мову, в якій відбулося його пристосування до особливостей слов’янських мов, унаслідок чого відбулася втрата кінцевого латинського форманта *us*: лат. *paedagogus* → стп. *pedagog* (Булика 1972, 159).

Назва *педагог* зафіксована у лексикографічних працях XVII ст.: нею та синонімами *дѣтководитель* у „Лексиконі” П. Беринди тлумачиться реєстрове *пѣстунъ* (ЛБ, 104). Є. Славинецький латинське *paedagogus* тлумачить словами *пѣстун*, *дѣтководитель* (ЛС, 297); у слов’яно-латинській частині словника реєстрові *дѣтководитель* і *пѣстун* пояснено словом *paedagogus* (ЛК, 445, 498). У „Синонімах ...” слово *педагогъ* є реєстровим і пояснено лексемою *пѣстунъ* (Син., 140).

Отже, за даними лексикографічних праць досліджуваного періоду, лексеми *пѣстун*, *дѣтководитель*, *педагогъ* становили синонімічний ряд. Однак слова *дѣтководитель*, крім зазначених вище словників, в інших пам’ятках нами не виявлено. Вірогідно, староукраїнські лексикографи скалькували його з мови-джерела, перекладаючи запозичену лексему *педагог*. Слово *пѣстун* відоме з києворуського періоду. І.І. Срезневський реєструє його зі значенням „вихователь”. Із цією семемою зафіксовані похідні назви *пѣстунъникъ* „вихователь, керівник” і *пѣстунъць* „вихователь” (Срезн. II, 1789), які утворені від дієслова *пѣстовати* „виховувати” (Срезн. II, 1789), що є етимологічно спорідненим слову *годувати* (ЕСРМ, 298). Назва *пѣстун* не засвідчена спеціальними текстами, але в розмовній мові, мабуть, уживалася. Очевидно, вона більш пов’язувалася з родинно-побутовим вихованням, а не з професійною

педагогічною діяльністю. Яскраво ілюструє це паремійна одиниця: *Де два пістунці, там дитина без ока.*

Слово *пестун* реєструють лексикографічні праці XIX–XX ст. П. Білецький-Носенко подає його зі значенням „вихователь” (*Біл.-Нос.*, 277). Ряд однокореневих лексем представлений у словнику Є. Желехівського: *пістувати, пістун, пістунка, пістунчити* (*Желех.*, II, 655). У словнику за редакцією Б. Грінченка кодифіковано слова *пестунка* „нянька”, *пестунчити* „бути нянькою”, а лексеми *пестун, пестунець, пестуха, пестунчик* зафіксовані як назва дитини (*Грінч.*, III, 148). „Словник української мови” реєструє слово *пестувати* як багатозначне, серед яких „дбайливо доглядати, з любов’ю виховувати дитину”, а іменник *пестун* „той, хто доглядає й виховує дитину, прищепляючи їй певні погляди, навички, правила поведінки” реєструється з ремаркою *заст. (СУМ VI, 342).*

Отже, в лексичній системі староукраїнської мови сформувалася тематична група слів на позначення осіб, які професійно займалися навчанням і вихованням дітей. Її становлення відбувалося переважно за рахунок наявних у мові слів шляхом розвитку в їхній семантичній структурі спеціального значення, а також за рахунок запозичення іншомовної лексики.

Найперше засвідчене писемними джерелами як спеціальна назва запозичення з грецької мови *дидаскал* (*даскал*). Виконання функцій учителя початкового навчання дяками спричинилося до набуття лексемою *дяк* спеціального педагогічного значення.

Базовою лексемою в аналізованій тематичній групі стало питоме слово *учитель*, яке синкретизувало віддавна значення і сакральне, і педагогічне. Екстралінгвальні чинники зумовлюють у досліджуваній період диференціацію значень „учитель” і „проповідник”, проте зв’язки з релігійною сферою повністю не перериваються. Поступова секуляризація освіти приводить до втрати лексемою *учитель* сакрального змісту і закріплення за цариною релігії слова *проповідник*. Протягом XVI–XVII ст. посилюється активність побутування слова *учитель* як найменування особи, яка передає знання світського (переважно) змісту, внаслідок чого воно все більше співвідноситься з педагогічною галуззю, а значення „педагог” стає визначальним у його семантичній структурі.

З кінця XVI – початку XVII ст. до лексичної системи української мови входять запозичені лексеми на позначення учителів: *професор, магістр, бакаляр, педагог.*

Розбудова цієї тематичної групи відбувалася за рахунок аналітичних номінативних одиниць, утворених на базі однослівних найменувань, – *учитель, професор, магістр* шляхом ускладнення їх лексемами на позначення предмета викладання, наприклад: *учитель пиштики, професор пиштики, магістр пиштики* тощо. Подібні словосполучення вказували на вужчу спеціалізацію педагога і ставали спеціальними кваліфікаційними назвами осіб, які викладали в навчальних закладах. Атрибутивна ознака могла виражатись і прикметником, мотивованим назвою навчального предмета: *учитель пищический, професор пищический, магістр пищический* і под. Проте такі найменування поширення не набули.

Однотипність освітніх установ, існування в межах одного закладу нижчих, середніх і вищих класів зумовили до певної міри синонімічність назв учителів. Однак тут помітні такі тенденції:

1. лексеми *дьяк, дидаскал, бакаляр* позначали тільки осіб, які навчали учнів початкової та середньої ланки; ці найменування не засвідчені як офіційні назви педагогів у документах Київської академії;
2. назви *учитель, професор, магістр* могли позначати учителів, які викладали у класах різного рівня. Тільки ці лексеми мали здатність утворювати складені найменування.

Частина іменників на позначення вчителів увійшли до лексичного складу нової української літературної мови, вони засвідчені у творах українських письменників XIX ст., що, безперечно, сприяло їх подальшому поширенню і збереженню в лексичній системі української мови. Слова *учитель, бакалавр, магістр, професор, педагог* відомі в сучасній українській літературній мові. Назви *учитель* та *педагог* стали базовими в терміносистемі педагогіки; в семантиці лексем *професор, бакалавр, магістр* відбулися зміни, проте вони залишилися функціонувати в мікросистемі педагогічної лексики.

Список скорочень писемних пам'яток

- А. і д. – Петров Н.И., *Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии*, Киев, 1904–1908.
- АЮЗР – *Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной Комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе*, Киев, 1883, ч. 1, т. IV; К., 1869, ч. 3, т. IV; К., 1863, ч. 3, т. 1.

- Вірші-орації* – Бурлескна поезія. *Вірші-орації*, [в:] *Українська література XVIII ст.*, Київ, 1983, с. 126–145.
- Евх.* – *Евхаристіріон албо вдячність. Ясне Превелебныйшому ... Кв(р) Петру Могилъ ... одъ спудеовъ Гімназіум*, Київ, 1632.
- Іфіка ...* – *Іфіка ієрополітика или Філософія Нравоучителная сумволами и приуподоблені изясненна*, Київ, 1712.
- Загор., Дух. зав.* – *Загоровський В. Духовное завѣщание*, 1577 [в:] *Українська література XIV–XVI ст.*, Київ, 1988, с. 167–184.
- О восп. чад* – *Иже въ святыхъ Отца нашего Іоанна Златоустаго. Бесѣда избранная о въспитаніи чадъ*. Львів, 1609, [в:] Ф.І. Науменко, *Педагог-гуманіст і просвітитель І.М. Борецький*, Львів, 1963, с. 73–116.
- Перест.* – *Борецький І., Пересторога зъло потребная на потомные часы православным христіанам*, Львів, 1605–1606, [в:] М. Возняк, *Письменницька діяльність Івана Борецького на Волині і у Львові*, Львів, 1954, с. 25–56.
- ПВКРДА* – *Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе*, Киев, 1847, т. I–II.
- Поряд. шк.* – *Порядок школьный*, Львів, 1586, [в:] *Пам'ятки братських шкіл на Україні*, Київ, 1988, с. 38–42.
- Скарга дид.* – *Скарга дидаскала*, [в:] *Українська література XVIII ст.*, Київ, 1983, с. 583–584.
- См. Гр.* – *Грамматики славенския правильное сунтагма. Потшаніємъ Многогрѣшного Мніха Мелетія Смотрицкаго*, Ев'е, 1619, [в:] *Смотрицький Мелетій. Граматика*, підгот. факсим. вид. та дослідження пам'ятки В.В. Німчука, Київ, 1979.
- Собр.* – *Събраніе короткои Науки о артикулахъ въры ... въдлугъ вызнаня и науки ѿрки для цвѣченя и науки встѣмъ в Школахъ ся цвѣчащимъ христіанскимъ дѣтемъ*, Київ, 1645.

Список скорочень словників

- Біл.-Нос.* – *Білецький-Носенко П.П., Словник української мови*, підгот. до вид. В.В. Німчук, Київ, 1966.
- Грінч.* – *Словарь української мови*, за ред. Б. Грінченка, Київ, 1996, т. 1–4.
- Дворецк.* – *Дворецкий И.Х., Латинско-русский словарь*, Москва, 1996.
- ЕСБМ* – *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы*, Мінск, 1978–1991, т. 1–7.

- ЕСУМ – Етимологічний словник української мови, за ред. О.С. Мельничука, Київ, 1982–2012, т. 1–6.
- Желех. – Желехівський Є., Недільський С. Малорусько-німецький словар, Львів, 1886, т. I–II.
- ІСБМ – Гістарычны слоўнік беларускай мовы, Мінск, 1982, т. I.
- ЛБ – Лексикон словенороський Памви Беринди, підгот. до вид. В. В. Німчук, Київ, 1961.
- ЛК – Лексикон словено-латинський Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського, [в:] Лексикон латинський Є. Славинецького. Лексикон латинський Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського, підгот. до вид. В.В. Німчук, Київ, 1973, с. 421–540.
- ЛМ – Максимович І. Лексикон латинсько-слов'янський (1718–1728), Рим, 1991, т. 1–2.
- ЛПФ – Лексика поетичних творів Івана Франка, упор. І.І. Ковалик, І.Й. Ощипко, Л. М. Полюга, Львів, 1990.
- ЛС – Лексикон латинський Є. Славинецького, [в:] Лексикон латинський Є. Славинецького. Лексикон латинський Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського, підгот. до вид. В.В. Німчук, Київ, 1973, с. 59–420.
- Син. – Синоніма славеноросская, [в:] Лексис Лаврентія Зизанія. Синоніма славеноросская, підгот. до вид. В.В. Німчук, Київ, 1964, с. 93–172.
- СМШ – Словник мови Шевченка, Київ, 1964, т. 1–2.
- Срез. – Срезневский И.И., Материалы для словаря древнерусского языка. Санкт-Петербург, 1895–1912, т. I–III.
- ССУМ – Словник староукраїнської мови XIV–XV ст., Київ, 1977–1978, т. 1–2.
- СУМ – Словник української мови, за ред. І.К. Білодіда, Київ, 1970–1980, т. 1–11.
- СУМ XVI–XVII – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст., Львів, 1994–2015, вип. 1–16.
- Тимч. – Історичний словник українського языка, за ред. Є. Тимченка, Харків – Київ, 1930–1932, т. 1, вип. 1–2.
- Фасмер – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. Москва, 1964–1973, т. 1–4.

Бібліографія

- Булыка А.М., 1972, Даўныя запазычанні беларускай мовы, Мінск.
- Булыка А.М., 1980, Лексічныя запазычанні у беларускай мове XIV–XVII ст., Мінск.

- Васильев А.Д., 1994, *Историко-культурный аспект динамики слова*, Красноярск.
- Історія української мови, 1983, *Історія української мови. Лексика і фразеологія*, Київ.
- Карский Е.Ф., 1962, *К истории белорусского языка в XVII ст.*, [в:] Е.Ф. Карский, *Труды по белорусскому и другим славянским языкам*, Москва, с. 523–547.
- Львов А.С., 1975, *Лексика „Повести временных лет”*, Москва.
- Маслов С., 1993, *Культурно-національне відродження на Україні в кінці XVI і першій половині XVII ст.*, [в:] *Європейське Відродження та українська література XIV–XVIII ст.*, Київ, с. 319–342.
- Огієнко І., 1930, *Українська літературна мова XVI-го ст. і український Крехівський Апостол 1560 р.*, Варшава.
- Онышкевич М., 1969, *Польские элементы в диалекте бойков*, [в:] *Исследования по польскому языку*, Москва, с. 229–253.
- Пономарів О.Д., 1975, *Специфічна українська лексика грецького походження* [в:] *Мовознавство*, № 5, с. 60–64.
- Харлампович 1898, *Западнорусские православные школы XVI и нач. XVII в.*, Казань.
- Худаш М.Л., 1960, *Спостереження над лексичними полонізмами в українській актовій мові кінця XVI – поч. XVII ст.*, [в:] *Дослідження і матеріали з української мови*, Київ, т. 3, с. 121–139.
- Яковенко Н., 1997, *Латинське шкільництво і «шкільний гуманізм» в Україні кінця XVI – середини XVII ст.*, [в:] *Київська старовина*, № 2, с. 11–27.

Nazwy oznaczające osoby zaangażowane w działalność pedagogiczną w języku ukraińskim w okresie XVI–XVIII wieku

Streszczenie

W systemie leksykalnym języka staroukraińskiego wytworzyła się grupa tematyczna słownictwa, które nazywało osoby zajmujące się zawodowo nauczaniem i edukacją dzieci. Powstanie tego rodzaju nazw było rezultatem rozwoju specjalnego znaczenia w istniejących już w języku słowach (np. *nauczyciel*, *diakon*) oraz zapożyczenia obcego słownictwa w badanym okresie (profesor, magister, pedagog, dydaskał, bakałarz). Omawiana grupa tematyczna słownictwa rozwinęła się kosztem analitycznych jednostek nominatywnych utworzonych na podstawie nazw jednowyrazowych. Nazwy wyrażane przez frazy wskazywały na węższą specjalizację nauczyciela i stały się specjalnymi kwalifikacyjnymi nazwami osób uczących w instytucjach oświatowych. W okresie XVI–

XVIII wieku nie obserwuje się jeszcze ustalania się specjalnych określeń nauczycieli szkół wyższych, co było spowodowane jednolitością instytucji edukacyjnych oraz istnieniem klas niższych, średnich i wyższych w ramach jednej instytucji. Nazwy *nauczyciel*, *licencjat*, *magister*, *profesor*, *pedagog* stały się częścią terminologii pedagogicznej i są używane do czasów współczesnych. Pewna grupa leksemów oznaczających nauczycieli wyszła z użycia. Słownictwo badanej grupy tematycznej wskazuje na istnienie ciągłości między starymi i nowymi językami literackimi.

Słowa kluczowe: język ukraiński XVI–XVIII w., terminologia pedagogiczna, słownictwo zapożyczone, rozwój semantyki.

Names to Denote Individuals, Who Are Involved in Pedagogical Activity, in the Ukrainian Language of 16th–18th Centuries

Summary

A thematic group to denote people who professionally dealt with teaching and education was formed in a lexical system of the old Ukrainian language. It was done through the development of a special meaning in the existing words (*teacher*, *lector*) and through borrowing of foreign vocabulary during the studied period (*professor*, *master*, *educator*, *dydaskal*, *bakaliar*). This thematic group was developed due to analytical nominative units, formed on the basis of one-word denominations. The names expressed by phrases showed narrower specialization of an educator and they became specific qualifying names of the individuals who taught in educational institutions. In 16th–18th cc., special denominations of higher school teachers were not used, which was due to the uniformity of educational institutions and the availability of lower, middle and higher classes. Some lexemes to denote teachers grew out of use. Names *teacher*, *bachelor*, *master*, *professor*, *educator* joined a terminology system of pedagogics, and they are in use up till now. The vocabulary of the studied thematic group proves the existence of succession between old and new literary languages.

Keywords: Ukrainian language of the 16th–18th centuries, pedagogical terminology, borrowed vocabulary, development of semantics.